

- Kulchytskyi, 2013 – Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Kn. 1 [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise. Book 1]. K.: Tempora, 2013. 504 s. [in Ukrainian].
- Liubovets, 2010 – Liubovets N. I. Vyvchennia memuariv yak istorychnoho i biohrafichnogo dzherela: do istoriohrafii problemy / Ukrainska biohrafistyka. 2010. Vyp. 7. S. 66–104. [Study of memoirs as a historical and biographical source: the historiography of the problem]. K., 2010. S. 66–104 [in Ukrainian].
- Pyrih, 2009 – Pyrih R.Ia. Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Memoirs of contemporaries as a source of the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921] // *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. Vyp. 4. S. 31-58 [in Ukrainian].
- Piskun, 2019 – Piskun V., Davydiuk V. Shchodennyky ukrainskoho selianyna Petra Fedorovycha Kurinnoho. 1919 rik [The diaries of the Ukrainian peasant P. F. Kurinnyi]. Kyiv, «Vydavnytstvo Liudmyla», 2019. 444 s. [in Ukrainian].
- Uman i umanchany, 2013 – Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho [Uman and Uman residents through the eyes of P. F. Kurinnyi] / Uklad. Yu. V. Torhalo / Uman: VPC «Vizavi», 2013. 344 s. [in Ukrainian].
- Uman i umanchany, 2014 – Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho [Uman and Uman residents through the eyes of P. F. Kurinnyi] / Uklad. Yu. V. Torhalo / Uman: Vydavets «Sochinskyi», 2014. 428 s. [in Ukrainian].

УДК 94(477.46) '19'

DOI: 10.31499/2519-2035.9.2022.269882

Петро ГОРОХІВСЬКИЙ,
orcid.org/ 0000-0003-1943-8240
к. пед. н., доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
gopeiv@gmail.com

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ В 30-х РОКАХ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

У статті розкрито особливості проведення антирелігійної пропаганди серед населення Христинівщини у 30-ті роки ХХ століття, спрямованої на утвердження матеріалістичного світогляду і витіснення з свідомості людей релігійних уявлень.

Визначено основні напрямки атеїстичної роботи: використання місцевої преси для публікацій, про шкідливість релігійних свят і обрядів; проведення антирелігійних бесід, лекторіїв; залучення широких верств населення у члени Спілки войовничих безвірників; проведення цілеспрямованої роботи серед учнів місцевих шкіл та ін.

Висловлено переконання про те, що комуністична партія і уряд зазнали невдачі у боротьбі проти релігії і церкви. У значній своїй частині населення Христинівщини залишалося прихильним до віри батьків і православних традицій.

Ключові слова: релігія, церква, антирелігійна пропаганда, Спілка войовничих безвірників, лекторії, репресії, релігійні переконання.

Petro HOROKHIVSKYI,
orcid.org/ 0000-0003-1943-8240
a candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of
World History and Teaching Methods
Uman State Pedagogical University
named Paul Tychyn
(Ukraine, Uman)
gopeiv@gmail.com

ANTI-RELIGIOUS PROPAGANDA ON THE PAGES OF THE LOCAL

PRESS IN THE 1930s OF THE LAST CENTURY

In the 1930s, the Bolshevik Party tried to carry out active anti-religious propaganda among the population. It aimed at establishing a materialistic worldview and pushing religious ideas out of people's minds. It assigned a major task to newspaper periodicals, which highlighted the course of the Soviet state in religious policy, published materials with sharp criticism of the church and clergy. Objects of persecution were holding of religious services, various religious rites and sacraments, celebration of religious holidays. They actively promoted the atheistic work of local authorities and public organizations.

The purpose of this article is to discover the directions, types and forms of anti-religious work on the territory of Khrystynivshchyna based on the analysis of the publications of the 1930s in the newspapers, «Kolhospyk Khrystynivshchyn» and «Khrystynivskyy Zaliznychnyk». Various publications related to anti-religious propaganda published in 1932–1940 on the pages of these newspapers became the subject of consideration.

The period of coverage of this work was the transition of the Bolshevik party to a more active struggle against religion within the framework of the “godless five-year plan” with the aim of complete and final elimination of religion, the church and even all religious remnants in the minds of people. The materials of the articles in the newspapers gave reason to claim that the party and Soviet authorities and management decided to put an end to religion and its manifestations once and forever. They were making maximum efforts to do so.

In these materials, we find the main directions of atheist work among the population with the help of the local press. In particular, newspapers contained articles in which they ridiculed religious dogmas and rites in every way, and religious holidays were sharply criticized. The object of ridicule was Christmas, Easter, Trinity, and others. The activities of Komsomol cells, non-union youth who supported the party's policy, demonstrated disrespect for the religion and ancient customs of their parents were encouraged in every way.

Appeals were made to involve the population in performing labor activities on holidays, to conduct various anti-religious campaigns to form a negative attitude of the population towards the church and religious holidays. In contrast to the religious one, «scientific propaganda» and alternative forms of Soviet festive rituals were offered.

Through the local press, among the population of Khrystynivska, the newspaper «Voiovnychii Bezvirnyk» was popularized with other anti-religious publications. In particular, residents of Khrystynivska - readers of the district newspaper - were encouraged to subscribe to the newspaper «Bezbozhnyk» - the body of the Central Council of the Union of Militant Atheists of Ukraine.

An important direction of atheistic propaganda was the filling of all educational disciplines with atheistic content in secondary schools, violent methods of introducing anti-religious propaganda into the system of educational work of school education institutions. Groups of Militant Atheists were supposed to operate in district schools.

However, from the second half of the 1930s, the efforts of the Party-Soviet nomenclature to uproot religious feelings from the consciousness of the country's population proved unsuccessful. A large part of the population of Khrystynivka remained committed to the faith of their parents and Orthodox traditions.

Key words: religion, church, anti-religious activities, Para-church, lectures, repressions, religious bias.

Постановка проблеми. На початку 30-х рр. минулого століття більшовицька влада остаточно утвердила свою марксистську ідеологію. Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви практично сприяв витісненню релігійного світогляду у масовій свідомості населення. І все ж влада, як у центрі, так і на місцях, не полишала безкомпромісної боротьби з релігійними віруваннями і проводила активну антирелігійну пропаганду. Саме у цей період влада намагалася реалізувати так звану «безбожну п'ятирічку» для повної і остаточної ліквідації релігії, церкви і навіть всіх релігійних пережитків у свідомості людей.

Велике завдання вона поклала на газетну періодику, особливо місцеву, у якій висвітлювався курс радянської держави в галузі релігійної політики, публікувалися матеріали з різкою критикою церкви і священнослужителів, а також рекомендації з проведення атеїстичної роботи серед населення.

Дослідження реалізації планів на території Христинівського району у зазначений період є актуальним і визначає тему даного дослідження.

Аналіз досліджень. Про антирелігійну пропаганду у всіх її проявах у межах країни і краю у зазначений період є багато досліджень. Зокрема, це дослідження Л. Бабенко (Бабенко, 2010), В. Багрія (Багрий, 1988),

О. Вітринської (Вітринська, 2014), Г. Котломанітової (Котломанітова, 2007), Л. Дудки (Дудка, 2005), Т. Лопушан (Лопушан, 2011), С. Чучаліна (Чучалін, 2014) та ін. У монографіях, дисертаціях, статтях названих авторів розкрито особливості антирелігійної пропаганди, її місце в ідейно-політичному вихованні учнів, преса та література 1920–30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість населення, роль Спілки войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні, висвітлення проблеми атеїстичного виховання школярів в педагогічній пресі 20 – 30-х років ХХ століття тощо.

Прекрасним джерелом інформації про духовну сторону життя краю, які суттєво доповнюють архівні і документальні матеріали, є матеріали місцевої преси.

Мета статті. Метою даної статті є на основі аналізу публікацій 1930-х рр. у газетах «Колгоспник Христинівщини» і «Христинівський залізничник» з'ясувати напрямки, види і форми антирелігійної роботи на теренах Христинівщини.

Предметом аналізу стали публікації, пов'язані з цією тематикою, вміщені у місцевих газетах протягом 1932–1940-х рр.

Виклад основного матеріалу. Тридцять років для населення краю видалися вкрай важкими і напруженими. Населенню Христинівщини на початку 30-х років потрібно було пережити експеримент з перебудови світогляду. Більшовицька партія поставила завдання витіснити із свідомості трудящих ідеалістичний (а точніше, релігійний) світогляд і нав'язати матеріалістичний, тобто комуністичний, який обов'язково мав бути безрелігійним.

На XVII партійній конференції було сформульовано головне політичне завдання другої п'ятирічки – остаточно ліквідувати капіталістичні елементи й класи взагалі, повністю знищити причини, що породжували класові відмінності і експлуатацію, подолавши пережитки капіталізму в економіці і свідомості людей, перетворивши все трудяще населення країни на свідомих й активних будівельників безкласового соціалістичного суспільства.

На думку окремих дослідників, войовничі безбожники з Антирелігійної комісії розробили і намагалися втілити план проведення так званої «безбожної п'ятирічки» з метою повної ліквідації релігії і будь-яких її проявів (Чому 1932-й?).

Аналіз матеріалів тогочасної місцевої преси дає інформацію про хід антирелігійної роботи у районі, її види і форми. Важливим напрямком було остаточно зруйнування всіх церковних споруд, перетворення церковних приміщень у склади, а то й клуби. Щоб посіяти зерна атеїзму, ставку робили на молодь, затаючи їх на танці, які влаштовували у таких «клубах», організовуючи різні революційні свята.

У районі практично не залишилося церковних храмів. У газеті «Колгоспник Христинівщини» картали місцеві сільські органи влади за неефективне використання цих приміщень.

Місцева преса містила роз'яснювальні статті про головні релігійні свята. Розраховуючи на те, що жителі району, яких змушували передплачувати газету,

будуть читати вміщені статті, а місцеві агітатори будуть використовувати ці матеріали у своїх бесідах, автори статей намагалися якомога чіткіше розставити акценти саме на реакційності і крайній шкідливості як релігійних свят, так і самої релігії.

Наприклад, у статті «Пасха – шкідливе релігійне свято» автор Ф. Олещук змальовує страшну картину: «В дні пасхи у всій своїй огидливій наготі оживають пережитки старого побуту, завдається шкода соціалістичному виробництву, особливо сільському господарству. Зокрема, у минулому році деякі віруючі колгоспники святкували пасху і не працювали на протязі кількох днів. А це негативно вплинуло на своєчасне виконання планів весняної оранки і сівби, що на руку ворогам колгоспного ладу, ворогам народу».

Автор запевняє, що пасха та інші релігійні свята використовуються антирадянськими елементами в їх боротьбі з соціалістичним будівництвом. Він розкриває механізм цієї боротьби і ролі у ній релігії. «До нас засилаються шпигуни і диверсанти, агенти фашизму... Пасхальна проповідь про любов до ворога, проповідь про презирство до земних справ і т.д. – шкідлива контрреволюційна проповідь».

Автор апелює до свідомих громадян, які прямо зобов'язані викривати всю шкідливість релігійних забобонів (Олещук, 1939).

Подібні «розвінчувальні» матеріали містилися і про інші релігійні свята. Проявом цього напрямку антирелігійної роботи була організація місцевими властями у дні найбільш значних релігійних свят (Різдво, Великдень) проведення різних господарських робіт, виходів у поле тощо. У тогочасній районній пресі постійно публікувалися заклики типу: «Куркульсько-попівський великдень перетворити на ударні дні сівби!» (Куркульсько-попівський, 1932).

У статті «У Голяківці організували антиріздвяний суботник» писали: «З ініціативи комсомольців і під керівництвом партосередку в с. Голяківці в день п'яного куркульського різдва організовано було суботник по вивезенню в поле гною та очищенню посівматеріалу до сівби». Підпис «Т.» (У Голяківці, 1937).

Даний процес проводився під гаслом виконання всіх господарсько-політичних команд з метою підвищення комуністичного виховання мас, виконання промфінпланів, а по колгоспах – виконання господарських планів.

Серед населення Христинівщини популяризували газету «Войовничій безвірник» – орган Центральної ради Спілки Войовничих Безвірників України. Через місцеву пресу популяризувалися й інші антирелігійні видання. Зокрема жителів Христинівщини-читачів райгазети, заохочували до передплати газети «Безбожник» – органу ЦР спілки войовничих безбожників України. Серед аргументів наводилися дані, що вона буде виходити 5 разів на місяць та ще й українською мовою і ціна цілком доступна – 50 коп. на 1 місяць...

Щоб ще більше заохотити потенційних читачів, в оголошенні у семи пунктах було розкрито глибокий зміст майбутніх статей і матеріалів, які можуть бути корисними і для пересічних читачів, і для партпрацівників-штатних пропагандистів, і для агітаторів-громадських активістів (Передплачуйте газету, 1935).

Головну роль у реалізації планів більшовицької партії на території краю

відігравали районна і низові ланки Спілки войовничих безвірників. Практикувалося проведення різних антирелігійних лекторіїв, які проводилися у межах так званих клубів войовничих безбожників за продуманою Програмою, нав'язування передплати газету «Войовничий безвірник» та інші.

Однією з форм антирелігійної агітації і пропаганди було читання лекцій перед колгоспниками чи робітниками. У газеті «Колгоспник Христинівщини» зустрічається чимало повідомлень про це. Зокрема, 5 квітня 1939 року поміщена замітка про проведення лекції в Івангородському колбуді на тему «Паска та її походження». На лекції було присутніх 300 осіб. Читав її лектор учитель тов. Панченко, який докладно роз'яснив реакційну суть пасхи (Ф.С., 1939).

Не менш поширеною формою роботи було проведення антирелігійних бесід по 20-хатках.

Газети пропонували тематику лекцій і бесід, і друкували матеріали для їх проведення. Зокрема, у 1937 році газета «Колгоспник Христинівщини» надрукувала під рубрикою «Науково-популярні бесіди» 11 статей: «Яку форму має Земля», «Що таке небо», «Земля – планета», «Наша планетна система», «Як попи переслідували науку про небо» та інші (Шишаков, 1937а).

Розповідаючи читачам про вчення Коперніка, Д. Бруно, Галілея, автор В. Шишаков чорними фарбами змальовує дрімуче мракобісся «попів», які все життя переслідували правду, науку і вчених (Шишаков, 1937б).

Для того щоб сформувати стійку неприязнь до служителів культу (очевидно, яких ще не пересаджали – П.Г.) районна газета під рубрикою «На допомогу антирелігійникові» помістила статтю «Лице паразитів (чим володіли монастирі і попи до революції)», яку розпочала тезою про те, що церква завжди закликала до терпіння, страждання, відмови від «земних благ», а от самі церковники ніколи не додержувалися цієї заповіді (Олещук, 1937).

У газеті не пропускали можливості попри нагоді покритикувати релігію, висміяти її служителів. Зокрема, в одному з номерів «Христинівського залізничника» у 1932 році була опублікована стаття Івана Піддубного «Парад христинівських «Ісусів», у якій гостро сатирично висміюються працівники станції, які умудрялися отримувати зайві хлібні пайки (Піддубний, 1932).

У жовтні 1936 року була вміщена велика стаття, присвячена 100-річчю з дня смерті О. С. Пушкіна. Із всієї його величезної поетичної творчості вибрали один вірш – «Казку про попа і слугу його Балду» (Пушкін, 1936).

Щоб підкреслити, що релігія є злом не лише індивідуальним, кожної окремої людини, але й суспільним, її прив'язують до інших асоціальних проявів. Зокрема, у статті Владімірова і Білого «Про мораль комуніста» показано, як деградує особистість людини, а особливо комуніста, якщо він піддається релігійному впливу. Для прикладу наводиться історія з заступником секретаря парторганізації кондукторського резерву С. Чорного (Владіміров, Білий, 1940).

Ще одним напрямком атеїстичної пропаганди було наповнення атеїстичним змістом всіх навчальних дисциплін у загальноосвітніх шкіл, насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему

навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти.

Аргументація про необхідність духовно-морального виховання дітей в школі будувалася на засадах і вимогах наукової марксистської педагогіки: «Сучасна марксистська педагогіка вважає: вона категорично вимагає від нас запровадити антирелігійне виховання молодого покоління. Більше того, основні засади її упираються безпосередньо в це питання. Антирелігійне виховання дітей є одне з основних питань марксистської педагогіки» (Сіданіч, 2013).

У школах району повинні були діяти гуртки войовничих безвірників. Заняття проводилися раз на тиждень. Керівник гуртка – вчитель читав лекції на антирелігійні теми.

Допис О. Запарованого, Т. Гречка, М. Джурми стверджував, що учні 5-7 класів надзвичайно цікавляться такими лекціями. На думку дописувачів, ці лекції дуже важливі, оскільки покликані пробуджувати у дітей ненависть до релігії, дають змогу до кінця зрозуміти всю реакційну суть релігії, яка задурманюючи населення, служить на користь експлуататорським класам.

Учням так подобаються такі лекції, що вони просять проводити їх частіше (Частіше проводити, 1939).

Така масована атака на релігію і Церкву, на думку партійних ідеологів, мала б дати позитивні результати і успішно реалізувати грандіозні плани безбожної п'ятирічки.

Проте з другої половини 1930-х рр. помічається різке падіння антирелігійного войовничого ентузіазму в середовищі активістів СВБ. Всі потуги партійно-радянської номенклатури викорчувати із свідомості населення країни релігійні почуття виявилися провальними. Про це свідчив перепис населення, що пройшов у 1937 р. Внесені до опитувальних листів, за особистою вказівкою Сталіна, питання про релігійні переконання дали приголомшливу інформацію: з 30 мільйонів безграмотних громадян СРСР старше 16 років 84% (або 25 мільйонів) визнали себе віруючими, а з 68,5 мільйонів грамотних – 45% (або більше 30 мільйонів) (Чому 1932-й?).

Цілі, що декларувалися, досягнуті не були, хоча НКВС вельми багато зробив для «викорінювання» релігійних діячів всіх конфесій. Необхідно було ухвалювати якісь заходи, у тому числі, й поживити роботу Союзу войовничих безбожників. У 1938 р. місцеві організації Союзу стали помалу відновлюватися; у лютому 1938 р. навіть відбувся пленум ЦР СВБ, що розробив і ухвалив програму активізації антирелігійної діяльності.

У грудні 1937 року Лисенко, активіст безбожницького руху, за дорученням компартійних органів подав допис-заклик з промовистою назвою «Організувати антирелігійну роботу». Хоча, фактично, це була констатація, повного розвалу цієї роботи як серед дорослих, так і серед школярів всього району. Автор винуватив найбільше вчителів, які зовсім усунулися від антирелігійної пропаганди у колективах трудящих і не створюють (!!!) осередків Спілки войовничих безвірників (Ф.С., 1939).

Щоб надати антирелігійній роботі більшої ваги і переконати населення, що це справа всієї партії і держави, газета «Колгоспник Христинівщини» у 1937 році надрукувала статтю-припис головного ідеолога антирелігійної боротьби

О. Ярославського «Антирелігійну пропаганду провадити систематично» (Ярославський, 1937).

Показовою є стаття М. Шейніна «Ленін і Сталін про релігію», опублікована вже у серпні 1940 року. Автор вирішив розтлумачити широким масам трудящих, що боротьба з церквою – це справа не лише місцевих партійних, радянських, комсомольських та ін.. організацій, але це є реалізацією заповіту великого Леніна і вказівок мудрого вождя Сталіна (Шейнін, 1940).

Проте подібні роз'яснення, заклики, вказівки так і залишалися на папері. А з початком німецько-радянської війни керівництво партії змушене було змінити свою політику щодо релігії і церкви.

Висновки. Таким чином, аналіз матеріалів місцевої преси у 30-х роках в Христинівському районі показав, що партійні, радянські органи і громадська організація Спілка воєнних безбожників через численні низові ланки в трудових колективах і учнівських колективах шляхом втягування учнів у секції юних безбожників, проводили широку антирелігійну пропаганду і намагалися реалізувати плани так званої «безбожної п'ятирічки». Зокрема, мали місце критика релігійних догм, суті богослужіння, свят, обрядів і діяльність церковнослужителів, поширення атеїстичної літератури, створення і діяльність первинних організацій спілки воєнних безбожників, наповнення атеїстичним змістом всіх навчальних дисциплін у загальноосвітніх шкіл, насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти тощо.

Не зважаючи на різні форми роботи, всі ці заходи не принесли очікуваних результатів. У значній своїй частині населення залишилося прихильним до віри батьків і православних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бабенко, 2010 – Бабенко Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // *Філософські обрії*. 2010. № 24. С. 222–235.
- Багрий, 1988 – Багрий В. С. Идеино-политическое воспитание старшеклассников в истории советской школы (20-30-е гг.): дис ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 1988. 148 с.
- Вітринська, 2014 – Вітринська О. В. Радянська преса та література 1920-30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свідомість євреїв України // *Вісник Національного технічного університету «ХПИ»*. Сер. : *Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 25. С. 3–14.
- Владіміров, 1940 – Владіміров. Про мораль комуніста // *Христинівський залізничник*. 1940. 13 жовтня.
- Дудка, 2005 – Дудка Л. О. Спілка воєнних безбожників в антирелігійній пропаганді в Україні (20 – 40 роки XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України». Київ, 2005. 21 с.
- Котломанітова, 2007 – Котломанітова Г. О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2007. 233 арк.
- Куркульсько-попівський, 1932 – Куркульсько-попівський великдень перетворити на ударні дні сівби! // *Колгоспник Христинівщини*. 1932. 23 квітня.
- Лисенко, 1937 – Лисенко. Організувати антирелігійну роботу // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 12 грудня.
- Лопушан, 2011 – Лопушан Т. В. Проблема атеїстичного виховання школярів педагогічної преси 20 – 30-х років XX століття // *Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Умань, 15 листопада 2011 року) (ред. кол.: В. С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 53 – 59.
- Олещук, 1937 – Олещук Ф. Лице паразитів (чим володіли монастирі і попи до революції // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 22 червня.
- Олещук, 1939 – Олещук Ф. Пасха – шкідливе релігійне свято // *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 5 квітня.

- Передплачуйте газету, 1935 – Передплачуйте газету «Безбожник» // *Колгоспник Христинівщини*. 1935. 20 червня.
- Піддубний, 1932 – Піддубний І. Парад христинівських «Ісусів» // *Христинівський залізничник*. 1932. – 21 лютого.
- Пушкін, 1936 – Пушкін О. С. Казка про попа і слугу його Балду // *Колгоспник Христинівщини*. 1936. 22 жовтня.
- Сіданіч, 2013 – Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці (1917 – 1930) // *Теорія та методика управління освітою*. 2013. Вип. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tmuo_2013_10_38
- Сільський клуб, 2011 – Сільський клуб на Черкащині закрили через збіг містичних обставин. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/8900-silskij-klub-na-cherkashhini-zakrili-cherез-zbig-mistichnix-obstavini.html
- У Голяківці, 1937 – У Голяківці організували антирідзвяний суботник // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 20 червня.
- Ф.С., 1939 – Ф.С. Лекція про реакційну суть пасхи // *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 5 квітня.
- Частіше проводити, 1939 – Частіше проводити лекції на антирелігійні теми // *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 3 лютого.
- Чому 1932-й? – Чому 1932-й? URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=694
- Чучалін, 2014 – Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(3). С. 30–33.
- Шейнін, 1940 – Шейнін М. Ленін і Сталін про релігію // *Колгоспник Христинівщини*. 1940. 20 серпня.
- Шишаков, 1937a – Шишаков В. Наш зоряний світ // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 20 червня.
- Шишаков, 1937b – Шишаков В. Як попи переслідували науку про небо // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 20 червня.
- Ярославський, 1937 – Ярославський О. Антирелігійну пропаганду провадити систематично // *Колгоспник Христинівщини*. 1937. 24 жовтня.

REFERENCES

- Babenko, 2010 – Babenko L. L. Osoblyvosti antyrelihiinoi propahandy 1920-kh rokiv ta yii alternatyvy [Ukraine: Features of anti-religious propaganda of the 1920s and its alternatives] // *Filosofski obrii*. 24, S. 222 –235 [in Ukrainian].
- Bahryi, 1988 – Bahryi V. S. Ideino-polytycheskoe vospytanye starsheklassnykov v istorii sovetskoï shkoly (20-30-eh hh.) [Ukraine: Ideological and political education of high school pupils in the history of the Soviet school (1920s–1930s)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv. 1988. 148 s. [in Ukrainian].
- Vitrynska, 2014 – Vitrynska O. V. Radianska presa ta literatura 1920-30-kh rr. yak instrument vplyvu na relihiinu svidomist yevreiv Ukrainy [Ukraine: The Soviet press and literature of the 1920s–30s as a tool for influencing on the religious consciousness of the Ukrainian Jews] // *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»*. Ser.: Aktualni problemy istorii Ukrainy. 25, S. 3–14 [in Ukrainian].
- Vladimirov, 1940 – Vladimirov. Pro moral komunista [Ukraine: On the morality of a communist] // *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 13 zhovtnia [in Ukrainian].
- Dudka, 2005 – Dudka L. O. Spilka voiovnnykh bezvirnykiv v antyrelihiinii propahandi v Ukraini (20 – 40 roky KhKh st.) [Ukraine: The Union of Militant Infidels in Anti-Religious Propaganda in Ukraine (1920s–1940s of the 20th Century)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2005. 21 s. [in Ukrainian].
- Kotlomanitova, 2007 – Kotlomanitova H. O. Relihiine vykhovannia v istorii shkilnoi osvity Ukrainy (60-ti roky XIX st. – 30-ti roky XX st.) [Ukraine: Religious education in the history of school education in Ukraine (1960s of the 19th century – 1930s of the 20th century)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Poltava, 2007. 233 s. [in Ukrainian].
- Kurkulsko-popivskiy, 1932 – Kurkulsko-popivskiy velykden peretvoryty na udarni dni sivby! [Ukraine: Turn the Kurkul-Pope Easter into a foremost sowing day!] // *Kolhospyk Khrystynivshchyny*. 23 kvitnia [in Ukrainian].
- Lysenko, 1937 – Lysenko. Orhanizuvaty antyrelihiinu robotu [Ukraine: Organize anti-religious work] // *Kolhospyk Khrystynivshchyny*. 12 hrudnia [in Ukrainian].
- Lopushan, 2011 – Lopushan T. V. Problema ateistychnoho vykhovannia shkolariv pedahohichnii presi 20 – 30-kh rokiv KhKh stolittia [Ukraine: The problem of atheist education of schoolchildren in the pedagogical press of the 1920s–1930s of the 20th century]. *Khrystyianski tsinnosti v systemi pidhotovky vchytelia natsionalnoi shkoly: teoriia, tradytsii, praktyka*: Uman: «Vizavi», S. 53 – 59 [in Ukrainian].
- Oleshchuk, 1937 – Oleshchuk F. Lytse parazytiv (chym volodily monastyri i popy do revoliutsii [Ukraine: Faces of parasites (what monasteries and priests owned before the revolution)]) // *Kolhospyk Khrystynivshchyny*. 22 chervnia [in Ukrainian].
- Oleshchuk, 1939 – Oleshchuk F. Paskha – shkidlyve relihiine sviato [Ukraine: Easter is a harmful religious holiday] // *Kolhospyk Khrystynivshchyny*. 5 kvitnia [in Ukrainian].
- Peredplachuite hazetu, 1935 – Peredplachuite hazetu «Bezbozhnyk» [Ukraine: Subscribe the newspaper «Godless»] // *Kolhospyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].
- Piddubnyi, 1932 – Piddubnyi I. Parad khrystynivskykh «Isusiv» [Ukraine: Parade of Khrystynivka “Jesuses”]

// *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 21 liutoho [in Ukrainian].

Pushkin, 1936 – Pushkin O. S. Kazka pro popa i sluhu yoho Baldu [Ukraine: A fairy tale about a priest and his servant Balda] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 22 zhovtnia [in Ukrainian].

Sidanich, 2013 – Sidanich I. Osoblyvosti formuvannya zmistu dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei u period rozbudovy systemy shkilnoi osvity v ukrainskii sotsialistychnii radianskii respubliki (1917 – 1930) [Ukraine: Peculiarities of the content formation of spiritual and moral education of children during the period of education of the system of school education in the Ukrainian Socialist Soviet republic (1917–1930)] // *Teoriia ta metodyka upravlinnia osvitoiu*. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2013_10_38 [in Ukrainian].

Sil'skyi klub, 2011 – Sil'skyi klub na Cherkashchyni zakryly cherez zbih mistychnykh obstavyn [Ukraine: Village club in Cherkasy region was shut down through a series of mystical circumstance]. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/8900-silskij-klub-na-cherkashhini-zakryli-cherez-zbig-mistichnix-obstavyn.html [in Ukrainian].

U Holiakivtsi orhanizuvaly, 1937 – U Holiakivtsi orhanizuvaly antyrizdviani subotnyk [Ukraine: Anti-Christmas subbotnik was organized in Holiakivtsi] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].

F.S., 1939 – F.S. Lektsiia pro reaktsiinu sut paskhy [Ukraine: Lecture about the reactionary essence of Easter] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 5 kvitnia [in Ukrainian].

Chastishe provodyty, 1939 – Chastishe provodyty lektzii na antyrelihiini temy [Ukraine: Give lectures on anti-religious topics more often] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 3 liutoho [in Ukrainian].

Chomu 1932-i? – Chomu 1932-i? [Ukraine: Why 1932?]. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=694 [in Ukrainian].

Chuchalin, 2014 – Chuchalin O. Antyrelihiina polityka radianskoi vlady u sferi osvity ta yii vplyv na vykhovannia molodi u 1920–1930-kh rr. [Ukraine: Anti-religious policy of Soviet government in the sphere of education and its influence on the education of young people in the 1920s–1930s] // *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istorii*, 1(3), S. 30–33 [in Ukrainian].

Sheinin, 1940 – Sheinin M. Lenin i Stalin pro relihiu [Ukraine: Lenin and Stalin about religion] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 serpnia [in Ukrainian].

Shyshakov, 1937 – Shyshakov V. Nash zorianyi svit. [Ukraine: Our star world] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].

Shyshakov, 1937 – Shyshakov V. Yak popy peresliduvaly nauku pro nebo [Ukraine: How priests persecuted the science of the sky] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 20 chervnia [in Ukrainian].

Yaroslavskiy, 1937 – Yaroslavskiy O. Antyrelihiinu propahandu provadyty systematychno [Ukraine: Conduct anti-religious propaganda systematically] // *Kolhosplyk Khrystynivshchyny*. 24 zhovtnia [in Ukrainian].